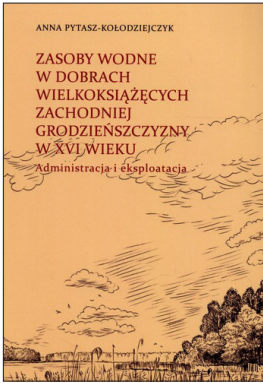

Anna Pytasz-Kołodziejczyk: Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja, Olsztyn 2017, ss. 292 + 4 mapy, 5 il., 2 schematy, 4 fot.

W ostatnich latach obserwujemy na gruncie nauk humanistycznych dalszy wzrost zainteresowania historią społeczno-gospodarczą oraz geografiami historyczną. W dyskusji na temat zakresu i kształtu badań interdyscyplinarnych głos zabierają obecnie naukowcy zajmujący się środowiskiem

naturalnym w przeszłości, czyli tzw. historią środowiskową (*environmental history*)¹. Ciekawym przykładem pracy łączącej dzieje instytucji wielkiej własności ziemskiej z historią środowiskową jest monografia autorstwa olsztyńskiej historyczki Anny Pytasz-Kołodziejczyk pt. *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja* wydana przez Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie w 2017 r.

Obok wstępu, zakończenia, bibliografii, indeksów osobowego i geograficznego wraz z aneksami praca zawiera cztery rozdziały o przejrzystym układzie chronologicznym i problemowym. Dwa pierwsze skupiają się

na omówieniu uwarunkowań historyczno-geograficznych (rozd. 1) oraz prawno-organizacyjnych (rozd. 2), które kształtowały administrowanie i eksploatację zasobów wodnych omawianego terenu. W kolejnych dwóch rozdziałach Autorka pokazuje praktyczny wymiar funkcjonowania prawa stanowionego: działalność organów administracji, zarządców i urzędników (rozd. 3) oraz formy, techniki i narzędzia eksploatacji zasobów wodnych, z osobnym uwzględnieniem gospodarki stawowej (rozd. 4).

Ramy chronologiczne pracy obejmują okres późnego średniowiecza. Na potrzeby wywodu Autorka rozpoczyna swoje badania od nielicznych egzemplifikacji zaczerpniętych z prawodawstwa schyłku XIV w., które jednak dokumentują raczej procesy powstawania struktur politycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach księcia Witolda niż kodyfikację aparatu administracyjnego państwa. Warunki geograficzno-historyczne WKL stają się czytelniejsze dzięki bogatszej bazie źródłowej zachowanej dla kolejnych dwóch stuleci. Po ustaleniu pokoju melneńskiego (1422 r.), stabilizującego sytuację polityczną i terytorialną państwa, znacząco intensyfikuje się osadnictwo rozwijające działalność gospodarczo-eksploatacyjną na zachodniej Grodzieńszczyźnie. Druga połowa XVI w. to górna granica czasowa przyjęta przez Badaczkę i jako okres wdrażania założeń reformy włócznej Zygmunta Starego i Bony stanowi główny rdzeń recenzowanej pracy.

Zachodnia Grodzieńszczyzna (historyczny powiat grodzieński), znajdująca się obecnie na granicy trzech państw: Białorusi, Litwy i Polski, do dziś pozostaje regionem charakterystycznym i jednorodnym

¹ R.C. Foltz, *Czy przyroda jest sprawczą w znaczeniu historycznym? Historia świata, historia środowiska oraz to, w jaki sposób historycy mogą pomóc ocalić Ziemię*, w: *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, red. E. Domańska, Poznań 2010.

pod względem cech środowiska geograficznego. Tę część WKL charakteryzują rozbudowany system hydrograficzny (gęsta sieć rzeczna, wiele jezior i stawy) oraz rozległe zalesienie obfitujące w lasy pierwotne i puszcze. Przynależność polityczna i status administracyjny ziem tego obszaru, z centralnym ośrodkiem osadniczym w Grodnie, stabilizują się w XVI w. (starostwo i powiat grodzieński w województwie trockim). Mimo że użyte w tytule pracy określenie *zachodnia Grodzieńszczyzna* jest pojęciem topograficznym (wedle historycznego podziału byłaby to zachodnia część powiatu grodzieńskiego), to wybór tego regionu do badań nad środowiskiem i formami jego eksploatacji jest uzasadniony, m.in. ze względu na dobrze zachowane źródła. Zastrzeżenie budzi jednak opinia Autorki o odmienności warunków geograficznych zachodniej Grodzieńszczyzny względem pozostałych części WKL (s. 9). Sąsiednie ziemie województw wileńskiego czy podlaskiego mają przecież podobne cechy geograficzne, właściwe wszystkim krainom Pojezierza Wschodniobałtyckiego.

W rozdziale pierwszym (*Uwarunkowania historyczno-geograficzne kształtujące terytorium zachodniej Grodzieńszczyzny*) obok zarysu problematyki pracy omówiono środowisko geograficzne obszaru w średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej. Wart wyróżnienia jest podrozdział drugi (*Środowisko geograficzne zachodniej Grodzieńszczyzny do końca XVI w.*), w którym Autorka opisuje wpływ warunków naturalnych na metody ich gospodarczej eksploatacji. Niezbędnym uzupełnieniem tekstu są tabele będące syntetyczną prezentacją aktualnych wyników badań. Tabela 1 zawiera rozmieszczenie 54 rzek, a tabela 2 – 53 jeziora obszaru puszczańskiego. Jak słusznie zauważa Autorka, 30 proc. wymienionych w tabeli rzek nie jest obecnie możliwe do zlokalizowania, a ich zanik wiąże się z rozwojem melioracji gruntów. Spośród 53 jezior odnotowanych w źródłach szesnastowiecznych Autorka

nie zdołała odszukać 5, co wiąże z ogólnym obniżeniem poziomu nawodnienia regionu. Z zadowoleniem podkreślamy, że przy prezentacji i charakterystyce rybostanu Badaczka sięga do prac ichtiologicznych (badań Alfreda Lityńskiego) oraz hydrologicznych (np. publikacji Zdzisława Mikulskiego). Osobne rozważania dotyczą fauny niewodnictwa grodzieńskiego i przełomskiego (wg danych z 1569 r.) zilustrowane tabelą nr 3, zawierającą wykaz gatunków ryb i ich procentowy udział w 49 badanych jeziorach. Następnie Autorka przygląda się zwyczajom spożycia ryb na stołach szesnastowiecznej Litwy. O ich ówczesnej popularności na dworze wielkksiążęcym decydowała dostępność, łatwy sposób konserwowania oraz liczne posty obligujące do spożycia potraw bezmięsnych. W świetle zachowanych rachunków Zygmunta Augusta najczęściej kupowaną rybą był szczupak, co skłania Badaczkę do konstatacji, że był to jego ulubiony gatunek (s. 61). Tymczasem ilość zamawianego szczupaka nie musiała wynikać z oceny jego walorów smakowych, a z powszechnej dostępności (tab. 3, s. 59). Drobnym błędem merytorycznym tego rozdziału jest nazwanie Francuzem Gilberta de Lannoy – burgundzkiego rycerza, dyplomaty i podróżnika, który opisywał faunę i florę Puszczy Mereckiej w 1414 r.

Rozdział drugi (*Podstawy prawno-własnościowe organizacji i wykorzystania zasobów wodnych w dobrach wielkksiążęcych na zachodniej Grodzieńszczyźnie w XVI w.*) rozpoczyna się uporządkowanym chronologicznie przeglądem regulacji prawnych od czasów Witolda, przez panowanie Kazimierza Jagiellończyka, po reformy królowej Bony i Zygmunta Augusta. Autorka podzieliła te regulacje na dwie grupy – 1. zawarte w *Statucie Litewskim*, 2. skierowane bezpośrednio do jednostek administracyjnych, dworów czy możnowładców. Istotna staje się tu zmiana relacji między wielkim księciem a społeczeństwem oraz określenie zasad wykorzystywania zasobów

wodnych. Przedstawiona została zarówno teoria (m.in. *Sudiebnik*, trzy statuty litewskie, *Ustawa na wołoki* itd.), jak i praktyka zastosowania prawa. Egzemplifikacjami są wypisy z ksiąg *Metryki Litewskiej*. Warto zauważyć, że hojne rozdawanie zasobów wodnych w czasach Kazimierza Jagiellończyka i jego syna Aleksandra (zarówno w formie dzierżawy, jak i aktu własności) doprowadziło do rywalizacji o zasobność dóbr pomiędzy wielkim księciem a możnowładcami (np. Radziwiłłami czy Gasztołdami, głównie na Podlasiu). Autorka słusznie zauważa, że proces ten kończy się w roku 1524, „w którym królowa Bona otrzymała Puszcę Grodzieńską od Zygmunta I Starego i zahamowała rozwój prywatnej własności na jej obszarze” (s. 40). Nadania i potwierdzenia własności jezior (od 1432 do 1559 r.) wymienia w tabeli nr 4 (19 nadań lub potwierżeń w latach 1432–1524 i 5 nadań w latach 1525–1559). Ostatnia część rozdziału skupia się na systemie tworzenia dóbr własnych Jagiellonów – konsolidacji, których rezultatem było zwiększenie ich potencjału gospodarczego.

W trzecim rozdziale Autorka przedstawiła formy zarządzania wodami zachodniej Grodzieńszczyzny (stojącymi i płynącymi). Istotna jest tu prezentacja zagadnienia w szerokim spektrum czasowym i na różnym szczeblu administracyjnym – od mających na celu scentralizowanie struktury administracyjnej państwa modyfikacji wprowadzanych w WKŁ na przełomie XIV i XV w. w oparciu o rozwiązania stosowane w Królestwie Polskim i państwie zakonu krzyżackiego po charakterystykę wyspecjalizowanej kadry urzędniczej schyłku XVI w. (s. 127–140). Wiele nowych spostrzeżeń wnosi podrozdział poświęcony niewodnictwu i niewodniczemu – obszarom zasobnym w wody jeziorne, które połączono w większe jednostki organizacyjne, oraz ich zarządom. Autorka sygnalizuje porządkujące rozróżnienie semantyczne między urzędnikami wielkksiążęcymi, których nazywano niewodniczymi,

a wyspecjalizowanymi rybakami, którzy kierowali tamtejszymi połowami. Charakterystyczną cechą administracji zachodniej Grodzieńszczyzny była rezygnacja z grupy urzędników w tych częściach ziem, gdzie dochody z eksploatacji zasobów wodnych nie były pokaźne. Tabela nr 5, sporządzona na podstawie wpisów z *Metryki Litewskiej* (Knyga nr 37, 1552–1561), przedstawia handlową wartość niektórych gatunków ryb. Weryfikacja zawartych tam informacji w podanym źródle pokazuje jednak, że cena szczupaka połgołowego bitego (określenie to należy traktować jako jednostkę pojemności, a nie pojedynczą rybę) wynosiła 7,5 grosza (półosma grosza), a nie 10, jak podano w zestawieniu.

Autorka kończy rozdział charakterystyką grupy zawodowej trudniącej się połowem ryb w ramach świadczeń poddańczych na rzecz wielkiego księcia. Nieoczywiste położenie społeczno-materialne rybaków (nazywanych też rybołowami czy rybitwami) nakreślone jest przy użyciu rozmaitych egzemplifikacji z inwentarzy i lustracji dóbr oraz aktów pomiaru włóczęj. Służba rybacka przy dworach gospodarskich wyłączona była od 1529 r. z powinności ciągłych. Prócz połowu ryb czy bobrów do jej obowiązków należało utrzymywanie i naprawa sieci oraz sprzętu rybackiego wraz z zabezpieczaniem akwenów przed działalnością kłusowników. Autorka zaznacza, że nie odnalazła dla Grodzieńszczyzny wzmianek o stróżach – specjalnej grupie ludzi zatrudnianych wyłącznie do pilnowania jezior. Garmistrzowie, tzn. starsi, wyspecjalizowani rybacy, mieli też opanowaną trudną sztukę rozpoznawania toni, czyli miejsc dogodnego połowu obfitujących w ryby. Rybacy na służbie w starostwie grodzieńskim za wypełnianie powinności otrzymywali jedną włókę ziemi zwolnioną z obciążeń podatkowych. Notowano także przypadki darowizn złożonych z kadry rybackiej (zapewne garmistrzów), przekazywanych zgodnie z wolą księcia do innych włóści (s. 173).

W ostatnim rozdziale pracy (*Eksploracja zasobów wodnych w dobrach wielkopsiężących na zachodniej Grodzieńszczyźnie w XVI w.*) przedstawiono praktykę eksploatacji akwenów, narzędzia do połowów oraz gospodarkę stawową wraz z rolą rybołówstwa w handlu i konsumpcji. Interesujące jest omówienie narzędzi z ilustracjami (np. kołowrotu do wyciągania niewodu – tzw. baby, pułapki na ryby – więcierza i narzędzi – ości) oraz metod połowu ze schematami rozmieszczenia przerebli zimą. Uzupełnienie o dane z badań etnologicznych (autorstwa Marii Znamierowskiej-Prüfferowej) daje pełny obraz połowu we wszystkich porach roku. Charakterystyczną cechą grodzieńskiego rybołówstwa była niezmiennosc opracowanej w XVI w. techniki, którą wykorzystywano aż do początku XX w. Na uwagę zasługują także tabele nr 7 i 8, przedstawiające rzeki wraz z jazami oraz jeziora niewodne z liczbą toni.

Dobrze skonstruowana, napisana przystępnym językiem monografia Anny Pytasz-Kołodziejczyk zwieńczona została szeregiem wniosków podsumowujących. Kluczowe jest stwierdzenie, że jeziora i rzeki zachodniej Grodzieńszczyzny były ważnym elementem, w oparciu o który zbudowano gospodarkę regionu. Wyraźny wzrost zainteresowania wielkiego księcia tym obszarem wynikał z potrzeby wzbogacenia skarbcza oraz ograniczenia rozrastania się dóbr możnowładców. Szereg wprowadzonych regulacji usprawniał funkcjonowanie stworzonej sieci posiadłości wielkopsiężących przy jednoczesnym prowadzeniu polityki nadań. Najzasobniejsze akweny pozostawały jednak wciąż w dobrach hospodarskich. Z powodu niekompletności źródeł Autorka nie była w stanie jasno określić wysokości dochodów płynących z zasobów wodnych. Uznaje je jednak za znaczne, co mają potwierdzać liczne konflikty prawne (o własność jeziora bądź rzeki) czy też spory o ryby. Wprowadzenie usprawnień na omawiany teren przyczyniło się według Autorki do tego, że

gospodarka wodna nie różniła się od prowadzonej w krajach Europy Zachodniej.

Właściwie ukierunkowany wysiłek Badaczki oparty na bazie źródłowej (archiwaliach z Białorusi, Litwy, Rosji i Polski) pozwolił twórczo rozwinąć ustalenia z zakresu historii administrowania i eksploatacji zasobów naturalnych WKL podejmowane w klasycznych już opracowaniach Matwieja K. Lubawskiego i Władimira T. Paszuta. Jasno wyartykułowane pytania badawcze o genezę i praktykę działań prawnych, administracyjnych i gospodarczych oraz technikę eksploatacji zasobów wodnych w dobrach wielkopsiężących uzyskały wyczerpujące odpowiedzi poparte nowymi ustaleniami. Wartość pracy podnoszą także indeksy osobowe i geograficzne, które dają możliwość dalszego wykorzystania danych jednostkowych, umożliwiających ich szybkie odnalezienie. Zastanawiający jest jednak niejednolity klucz alfabetycznego porządkowania danych przyjęty w indeksie osobowym. Postaci historyczne ułożono według imion, a zapisanych kursywą współczesnych autorów opracowań – według nazwisk. Imienny model tworzenia indeksów osobowych stosowany w publikacjach o wcześniejszych epokach (w których nie funkcjonowały jeszcze stabilne nazwiska) jest niepraktyczny dla monografii dotyczącej drugiej połowy XVI w. Większość postaci historycznych występujących w książce miała już przydomki identyfikacyjne lub ustabilizowane nazwiska. Atutem książki są barwne fotografie wykonane przez Autorkę osobiście w ciągu kilku ostatnich lat (s. 49, 50, 52, 53, 65). Ilustrują one kluczowe jeziora (Wigry i Serwy) oraz rzeki graniczne (Niemen i Rospudę) obszaru objętego badaniami. Ponadto świadczyć mogą o podjęciu przez Autorkę badań terenowych, tak rzadko prowadzonych przez historyków. ■

Joanna Kunigielis
Amadeusz Szklarz-Habrowski
(Warszawa)